

II. Національна культура українців і виклики глобалізації

УДК 141.319.8(477)

Галина Фесенко

Ідентифікація міст у національному проекті: вітчизняний контекст урбаністики

Пропонується нове вирішення проблеми ідентифікації міських просторів в урбаністиці – з точки зору рівня їх включеності в український національний проект. Здійснюється філософсько-урбаністичний аналіз ідентичності українських міст із урахуванням їх націо-етно-культурних відмінностей. Осмислюються просторові структури міської ідентичності, культурно-політична специфіка ментального простору міст.

Ключові слова: урбаністика, ідентичність, семантичний простір, знакові місця український національний проект.

The author proposes a new solution for the problem of urban spaces' identification in Urban Studies – from the point of view of their level of involvement in the Ukrainian National project. The philosophical analysis of urban identity of Ukrainian cities under consideration of their national and ethno-cultural differences is implemented. Special structures of urban identity, cultural and political specificity of mental space cities are conceptualized.

Keywords: Urban Studies, Identity, Semantic Space, Significant Places, Ukrainian National Project.

Буття українських міст, маючи свій ритм, нерозривно пов'язане із загальнонаціональним часопростором. Сучасна боротьба нації за право на власний стратегічний вибір, відновлення цілісності висвітлило й проблему ідентичності міст. Міські громади, ставши своєрідними підсилювачами політичних процесів, демонструють відмінні стратегії: від відчуженості до повного злиття з національним буттям. Формується потреба у репрезентації міст у системі символічного простору революції Гідності, що, у свою чергу, висвітлює проблему ідентичності, як символічного способу об'єднання з одними та дистанціювання з іншими.

У сучасній гуманітаристиці окреслення параметрів міської ідентичності здійснюється на теоретико-методологічному ґрунті урбаністики. Міська ідентичність осмислюється, по-перше, як соціальний феномен, по-друге, як соціокультурний конструкт, що формується в результаті соціалізації та адаптації до певного топосу. Втім така дослідницька стратегія у вітчизняній науці ще недостатньо використовується, що й обумовлює актуальність даного дослідження. Також питання міських ідентичностей відповідають й важливим практичним завданням з національно-культурним проектуванням та формуванням публічних просторів українських міст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблема національно-чутливих просторів практично не розроблена у вітчизняних філософсько-урбаністичних дослідженнях. Та й для західноєвропейської дослідницької традиції ця тема є відносно новою. Просторовий фокус урбаністики, запропонований А. Лефевром [20], виокремлює: просторові практики, що утворюють повсякденність, та репрезентативні простори (дискурси, що впорядковують простір). Також здійснюються спроби актуалізації «досвіду» міста через входження у її ціннісний і смисловий контекст. Дослідники звертаються до феноменів індивідуального та надіндивідуального у місті, коли, за висловом Г. Зімеля, «тіло культури запитує про душу». Досвід міста інтерпретується як екзистенційний вимір людської свободи.

У вітчизняних філософсько-антропологічних дослідженнях М. Карповця [7], Б. Поляруша [13] висвітлюється тема міських просторів у екзистенційному вимірі. Переживання міста мають, як просторовий, так і часовий, вимір, та маркують його як специфічну реальність. Культурний простір міста, що відображає локальні ритми людського буття, презентовано

В. Малаховим [9]. У російській соціогуманітарній науці міський просторові ідентичності досліджуються Н. Дягілевою [6], З. Трифоновою [17], а також презентуються ідентичності російських міст (наприклад, Петербурга) І. Арнольдом [1], В. Ачкасовим [2].

Дискурс ідентичності в ракурсі теоретичних моделей і обґрунтувань складався в різних напрямках, як зарубіжного, так і вітчизняного наукового знання – філософії, психології, соціології, історії та ін. Зокрема, міська історія розгортала конструювання ідентичностей та взаємозв'язків між їх різними формами. Серед вітчизняних вчених, яким належать спроби концептуально розмістити міську ідентичність в українському національному дискурсі – Я. Грицак [5], В. Кравченко [8], О. Мусієздов [10], В. Середа [15], Я. Пасько та Г. Коржов [11]. М. Рябчук звертається до специфіки української політичної ідентичності, що супроводжується «розколотістю українського соціуму», існуванням стійкої суспільної амбівалентності («двох Україн») [14]. Осмислення феномену міста, що об'єднує культурологічні, етнографічні, демографічні, соціологічні, політологічні дослідження під проводом філософії витворило новий вимір пізнання міста, який у вітчизняній науці презентується, зокрема, альманахом «Фронтири міста» [18].

Актуальними залишаються дослідження міської ідентичності у контексті соціально-ментального пограниччя (місто, де устаюється новий спосіб життя). Сьогодні, як ніколи, існує потреба у дослідницьких практиках, орієнтованих на осмислення міської ідентичності з точки зору «громадянського підходу», утвердження ліберальних цінностей, урахування комунітарних принципів формування такої ідентичності. Ю. Габермас [4] наголошує на «активному громадянстві», оскільки «громадянство як членство в державі лише відносить певну особу до певної нації, чие існування визнається у межах міжнародного закону. Й, разом з тим (як окремих член нації бере участь як активний агент у «конкретному ланцюгу державних дій»). Ідея громадянства оформлюється у соціокультурні, політичні виміри міського простору. Громадянський підхід проливає світло на міський контекст, в якому діють «соціальні агенти». У такій перспективі особливої ваги набувають ідеї Б. Черкеса про взаємообумовленість домінуючої у місті ідеології та струк-

тури публічних просторів [19]. Отже, архітектура і політика утворюють особливий фокус пізнання.

У цілому сучасні дослідження міста, порушуючи питання ідентичності, презентують численні виміри буття. Проте питання міської ідентичності має не тільки вбирати у своє концептуальне поле різні виміри (часто протилежні між собою), а й бути самодостатнім. На теперішній час залишається епістемологічна потреба у спеціальному націологічному аналізі простору міста. Рівень і характер розробленості проблеми у сучасному гуманітарному знанні роблять актуальним поєднання двох перспектив – філософії й урбаністики – в одній теоретико-практичній площині, на що й зорієнтоване дане дослідження.

Метою даного дослідження є філософське осмислення феномену міста у соціо-просторовому контексті і виявлення основ для його національно-чутливої типології.

Для її досягнення пропонується розв'язати наступні завдання: по-перше, окреслити параметри міської ідентичності з точки зору виявлення містянами громадянської суб'єктності; по-друге, проаналізувати ідентичності українських міст із урахуванням їх націо-етно-культурних відмінностей; по-третє, розглянути репрезентативні простори міст у націологічному контексті.

Відомо, що ідентичність, як комплекс соціокультурних, соціально-економічних та політичних складових, відображає усвідомлене самовизначення соціального суб'єкта. Сьогодні Україна розділена між тими, хто знайшов національну самосвідомість, і тими, хто ще її не має. Основними чинниками, які впливають на існування протиріч між громадянами, з точки зору експертів, є існування відмінностей у трактуванні подій історичного минулого, історичної пам'яті, зовнішньополітичного курсу України (євроатлантичної інтеграції чи поглибленої співпраці із Російською Федерацією [16, с. 64]. Відмінності у ідентичностях мешканців особливим чином позначаються й на ідентичності українських міст, які стали своєрідними каталізаторами протестних рухів («Майдану», «анти-Майдану»). Отже, міста постають як простори, у яких своєрідним чином «розміщуються» національні смисли й виявляються ціннісні орієнтації суспільно-політичної консолідації. Важливо, щоб у ландшафті сучасного українського міста були присутні ті просторові форми, які здатні забезпечувати своєрідний ґрунт для «відтворення і розгортання національно свідомої особистості», суб'єкта громадянської нації.

У філософсько-урбаністичному контексті місто як специфічна просторова локалізація постає своєрідним «продуктом» двох рівнів: громадсько-політичного (спільнота, яка користується міськими територіями і надає їм сенсу) та архітектурно-просторового. Звертається увага на вплив архітектурно-просторових рішень у місті на характер життєвих просторів, у т. ч. з точки зору «присутності» у місті національно-громадянських практик. Урбаністичний погляд на місто, як «місце, яке практикується», враховує наступну закономірність: у той час, коли людина перебуває в певному сегменті публічного простору, враження від місця завжди будуть наділені емоційними конотаціями. Саме тому можна припустити, що «масштаб присутності» національного в українських містах визначається з точки зору історико-архітектурної спадщини. Тоді діапазон ідентичності міст охоплює, з одного боку, міста, які є історико-культурними центрами, з іншого – штучно утворені в режимі «монопоселення» (з містоутворюючим підприємством). При цьому

слід наголосити на просторових обмеженнях виявлення суб'єктності для українця в індустріальному місті.

Урбаністичний аналіз дозволяє окреслити специфіку українських міст як національних суб'єктів, пропонуючи етно-культурний критерій міської ідентичності. Так, якщо присутність титульної нації у соціальному топосі міста є домінуючою, то утворюється особлива модель інтеграції культурних традицій, норм та цінностей. У такому випадку громадсько-політичний, соціокультурний потенціал ідентифікується як той, що сприяє (або не сприяє) інтеграції міста у загальнонаціональний простір. Наприклад, Львову властива своєрідна націоцентричність («український П'ємонт»), що виявляє «український характер», як архітектурно, так і культурно [15]. Українська ідентичність стає особливою, навіть визначальною, рисою Івано-Франківська, Чернівців, Луцька та інших міст (у т. ч. середніх та малих) України, однак у великих мегаполісах вона не є домінуючою.

Просторові структури індустріальних міст України орієнтовані на «радянськість», навіть, якщо вони сприймаються як нейтральні. Символічний простір міст насичений знаками тоталітарного періоду, а культурно-політичний статус українського часто залишається нижчим, порівняно з радянським. За задумом ідеологів і архітекторів комуністичного режиму, для формування радянської ідентичності у містах не тільки зносилися символи національної ідентичності (церкви, пам'ятники, монументи), а й руйнувалася звична планувальна структура і масштаб міста, на зміну якої утворювалася велика центральна площа [19, с. 285]. Відповідне пропагандистське архітектурне середовище, де організовували масові ритуальні акції, демонстрації, паради та інші ідеологічні дії, формували «радянську людину» (*homo sovieticus*). Публічний простір центральних площ і дотепер привласнюється комуністами та іншими «прорадянськими» групами містян.

Роль «хранителя» радянської ідентичності українських міст відіграють пам'ятники Леніну. Цей маркер виконував місію уніфікації архітектурних просторів СРСР, нівелювання самобутньої культури міст із цілком відмінною історією. Й цілком прикметним є розрив з «радянським» світом через «Ленінопад» в українських містах, тим самим повертаючи собі право на ідентичність, на неповторний культурний простір. Зокрема, для Харкова важливим є культурно-політичний ребрендинг від «першої столиці» Радянської України до «історичної столиці Слобожанщини».

У той же час для міст Донбасу типовим є позиціонування місця проживання особи як головного критерію її ідентичності. У цих містах мешкають переважно денационалізовані російськомовні громадяни, які виявляють відверту неприязнь до вихідців з найбільш українізованого регіону країни – Галичини. Слабка залученість «донецьких» у будівництво української нації, соборної України пояснюється й тим, що їх свідомість не сприймає українського історико-культурного дискурсу. Урбаністичному населенню монозаводських міст властива колективна свідомість, сформована на підставі патронально-клієнтальних відносин, владі й авторитеті керівників підприємств. «Пролетарська» ідентичність мономіст Донецької та Луганської областей є історичним «продуктом» індустріалізації Сходу України та формувалася через інакшість до мешканців інших регіонів («пролетаріат – рушійна сила радянської системи»).

Компаративний аналіз антропологічних структур індустріальних та постіндустріальних українських міст наводить на думку про певну закономірність. Ті містяни, які залучені до

«креативної економіки», зазвичай виявляють громадсько-політичну активність, «пролетарські», люмпенізовані групи містян (у т. ч. «тітушки») демонструють низький рівень громадянської культури. Звідси й різні «майдани», як відмінність у пережитому досвіді: на Майдані – громада стояла за своє майбутнє, на анти-Майдані – за своє минуле.

Слід зазначити, що історичні події 2014 року піднесли українську національну ідентичність, що була латентною для міст-мільйонників. Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Миколаїв, Херсон, Одеса за останніх подій стають українськими не лише територіально, а й по духу, там зростає національно-громадянська суб'єктивність мешканців. Впливовим індикатором міської ідентичності стає громадянська позиція, оцінка якої може коливатися від низької до високої та формувати різні орієнтації щодо впливу на політику міста:

1) егоцентричне громадянство (формується на основі уявлень про вищість особистих інтересів над суспільними, а отже і національними);

2) альтруїстичне або ідеологічне громадянство (якщо переважають суспільні цілі при чіткій орієнтації на майбутній суспільний ідеал);

3) скептики та ті, для яких не важливі і особисті, і суспільні цілі, є апатичними (байдужими) громадянами;

4) демократичне громадянство (індивіди, що намагаються рівноважувати особисті та суспільні цілі) [12].

Найбільше орієнтовані на формування громадянської ідентичності є містяни-«альтруїсти» та «демократи». «Альтруїсти» орієнтовані на вирішення колективних проблем національного характеру, що потребують негайного втручання, і повністю присвячують себе їх вирішенню. Виявом реалізації цього типу громадянства є сучасні патріотичні рухи. Прикладом ідеологічного типу громадянства, носій якого здатний пожертвувати своїми особистими інтересами і навіть власним життям заради фундаментальних принципів гуманістичної ідеології (Герої Небесної сотні).

Аксіологічне обґрунтування національного континууму міських просторів наголошує на необхідності реалізації права свідомих українців «бути присутніми» у місті. «Вкорінення» національних цінностей у архітектурно-просторові рішення міста утворює відповідні смислові структури публічних просторів. Тому публічні простори українських міст, що потребують своєрідної «реабілітації» національного буття, мають бути «звільнені» від символів тоталітарного режиму. Мова також йде про реартикуляцію старих місць пам'яті і створення нових (наприклад, стели Небесної сотні), що, у свою чергу, потребує спеціального аналізу символічної структури міської політики пам'яті (у т. ч. контент-аналізу пам'ятників і меморіальних таблиць).

Для вітчизняної урбаністики важливо «вписати» потенціал міста (культурний, інтелектуальний тощо) в український національний дискурс. Проведений філософсько-урбаністичний аналіз українських міст дозволяє презентувати типологію їх ідентичності, з точки зору їх рівня включеності у національний проект. Актуалізовано вплив тоталітарних просторів на рівень громадянської ідентичності містян. Ціннісним орієнтиром у вітчизняній урбаністиці стає подолання тоталітарних практик у «втіленому просторі» українських міст шляхом своєрідного націопроекування.

Філософсько-урбаністичне відтворення націологічної моделі життєвого простору міста, на нашу думку, потребує подальшого поглибленого дослідження. Перспективи подальших розвідок можуть бути пов'язані з осмисленням націо-культурних потенціалів українських міст.

1. Арнольд И. В. Идентичность петербуржцев / И. В. Арнольд // Ученые записки. – Т. IX. Вопросы германской и романской филологии. – Вып. 2. ЛГОУ им. А. С. Пушкина. – СПб, 2003. – С. 3–10.
2. Ачкасов В. А. Петербургская идентичность [Электронный ресурс] / В. А. Ачкасов. – Режим доступа: http://www.spbdn.ru/index/etnotematica/nauchnietrudi/peterburgskaya_identichnost.html.
3. Возняк Т. С. Феномен міста / Т. С. Возняк. – Львів: Незалежний культурологічний журнал «І», 2009. – 290 с.
4. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства: Зб. ст.; під ред. Варта ван Стінбергена. – К., 2005. – С. 49–70.
5. Грицак Я. Парадокси національної ідентичності [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/189810/>.
6. Дягилова Н. С. Теоретические аспекты городской идентичности [Электронный ресурс] / Н. С. Дягилова // Бренддинг малых и средних городов России; опыт, проблемы, перспективы. – Екатеринбург: УрФУ, 2013. – С. 54–59. – Режим доступа: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/22420/1/georand-2013-12.pdf>.
7. Карповець М. В. Місто як світ людського буття: філософсько-антропологічний аналіз: дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.04/ Карповець Максим В'ячеславович. – К., 2013. – 224 с.
8. Кравченко В. Столиця для України / В. Кравченко // Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К.: Критика, 2011. – С. 45–87.
9. Малахов В. Образ города в современном гуманитарном дискурсе: некоторые проблемные направления / В. Малахов // Образ міста в контексті історії, філософії, культури. – К.: Паралап, 2005. – С. 16–19.
10. Мусиездов А. Идентичность города: Образ Харькова в представлениях харьковчан / А. Мусиездов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Сер. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2009. – № 881. – С. 154–159.
11. Пасько І. Плавильний басейн донецької ідентичності [Електронний ресурс] / І. Пасько, Я. Пасько, Г. Коржов // Метафізика Донецька. Філософські есе. – Донецьк: Донецьке відділення Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – С. 69–86. – Режим доступу: <http://www.fir.in.ua/sites/default/files/publications/attachments/2012-11-30-000000metafizika-donecka1678951958.pdf>.
12. Патрік Дж. Громадянське суспільство в період третьої хвилі демократії: його значення для громадянської освіти [Електронний ресурс] / Дж. Патрік. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/pidr_grom_ch1_2.html.
13. Поляруш Б. Людина та міський простір: наслідки взаємотворення / Б. Поляруш // Вісник Львівського університету. Серія Філософ.-політолог. студії. – 2013. – Вип. 3. – С. 55–62.
14. Рябчук М. Буття «Поміж»: парадокси суспільної амбівалентності [Електронний ресурс] / М. Рябчук. – Режим доступу <http://exlibris.org.ua/riabczuk/r17.html>.
15. Середа В. В. «Львів'янин» – окрема ідентичність чи просто прописка? / В. В. Середа, Д. Ю. Судин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 795. – С. 94–98.
16. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина; [Укр. незалеж. центр політ. дослідж.]. – К.: Агентство «Україна», 2010. – 76 с.
17. Трифонова З. А. Социокультурный потенциал городов России (на примере центров национальных субъектов Федерации): автореф. дис. ... доктора географ. наук: 25.00.24 / Трифонова Зоя Алексеевна. – Пермь, 2014. – 36 с.
18. Фронтири міста: історико-культурний альманах [ред.: В. В. Грибовський]. – Вип. 1, 2. – Дніпропетровськ: Герда, 2012, 2013.
19. Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі громадських центрів столичних міст в умовах ідеологічної детермінації: дис. ... доктора архіт.: 18.00.01 – теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури / Черкес Богдан Степанович. – К., 2006. – 402 с.
20. Lefebvre H. The Production of Space / H. Lefebvre. – Oxford and Cambridge, MA: Blackwell, 1992. – 464 p.